

Козенко Ю. О.

*кандидат юридичних наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
доцент кафедри теорії та історії держави і права*

НОРМА ПРАВА ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ – МОДЕЛЬ І МАТЕРІЯ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ

Ключові слова: *духовність закону, мова закону, норма права, правова поведінка, правореалізація, психологізм закону, фізика закону.*

Keywords: *the spirituality of law, the language of law, the rule of law, legal behavior, the realization of law, the psychology of law, the physics of law.*

Постановка проблеми. Поведінка особи належить до тих феноменів існування соціального суб'єкта, які, окрім ідеологічно-ціннісного впливу на процес її формування, потребують також контролю, координації та регулювання в ході повсякденної діяльності. Іншими словами, дії, вчинки та всі інші соціально значущі поведінкові прояви людей потребують впорядкування, підлаштування певним правилам, системі норм і вимог, що не втрачають своєї актуальності впродовж всієї історії людства у зв'язку із перманентною зміною суспільних відносин.

Аналіз досліджень даної проблеми. Проблему регулювання правової поведінки особи через призму норм права неодноразово досліджували такі вчені як Балинська О., Бачинін В., Бурлай Є., Кудрявцев В., Толстой Ю., Сливка С. та багато інших. Але разом із тим, зміна вектору розвитку суспільних відносин диктує потребу проведення комплексного й своєчасного осмислення даного явища.

Метою статті є визначення регулятивного впливу норм позитивного права на юридично значущу поведінку особи.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, регулювання суспільних відносин, і в першу чергу – поведінки конкретної особи – одна з основних функцій позитивного права, несучою конструкцією якого можна з впевненістю назвати норму права.

Норма права є базовим елементом і нормативною основою механізму правового регулювання. Вона є загальним обов'язковим правилом (моделлю), яке встановлює для суб'єкта як можливий варіант поведінки – суб'єктивні юридичні права, так і необхідний варіант поведінки – суб'єктивні юридичні обов'язки [1, 247].

У загальнонауковому розумінні норма (лат. *norma* – “правило”) – це прояв і відображення природної і суспільної закономірності; регулююче правило, що вказує на кордони свого вживання [2, 67].

В природничій літературі під нормою розуміється не тільки певне загальне правило, але і реально існуючий тип масового процесу, те, що вже склалося, давно побутує в реальності [3, 42].

Варто зазначити, що соціальні норми, засновані на моральних, культурних та інших традиціях народу, як авторитетні регулятори поведінки людей, споконвіків існували у суспільствах різного типу. Ще у V столітті до нашої ери грецьким софістам було властиво поділяти норми на такі, що з'являються згідно із природною, або звичаєм (гр. *nomos*), та такі, що виникають у результаті свідомого рішення (гр. *theseis*) [4, с. 84].

Російський теоретик права Н. Н. Тарасов зазначає, що існує два підходи до розуміння поняття “норма” [5, 10]:

- по-перше, це – природний стан деяких суб'єктів (систем, відносин, процесів);
- по-друге, це – правило поведінки, пов'язане із волею та свідомістю людини, що виникає у процесі культурного розвитку і соціальної організації суспільства.

Норми права, володіючи якостями норм соціального регулювання, мають свої специфічні ознаки, що виділяють їх з системи інших соціальних норм, а саме:

- закріплюють типові, такі, що часто повторюються соціальні процеси, що мають цінність для суспільства;
- є моделлю ідеальної поведінки суб'єктів права, виходячи з інтересів всього суспільства;

- носять загальнообов'язковий характер, що передбачає неухильне їх дотримання суб'єктами права, до яких вони адресуються;
- забезпечуються з боку держави [6, 137].

Разом із тим, норми права регулюють найбільш важливі суспільні стосунки, що представляють цінність для суспільства, його соціальних груп, особи і виражають ідеї справедливості, свободи, рівності, гуманізму.

Вітчизняні норми права формувалися під впливом римського права та були обумовлені певними процесами та особливостями в романо-германській правовій сім'ї, такими як:

- а) вплив схоластів, за допомогою техніки яких здійснювалася ліквідація прогалин та казусів у постулатах римського права, на здобутках яких здійснювався процес створення загальних норм, позбавлених тісного зв'язку із певним судовим прецедентом та здатних бути застосованими до необмеженого кола осіб;
- б) об'єднання та згрупування зразків поведінки, за умови яких норма права тлумачиться не тільки як спеціальноюридичний засіб вирішення правових конфліктів, але й як загальна модель поведінки;
- в) інституційно-галузева класифікація норм права, за якої в основі побудови системи права та системи законодавства держав романо-германської правової сім'ї є поділ права за інститутами та галузями;
- г) розробка матеріального права, в контексті якого система відокремлення процесуальних норм права від матеріальних, впроваджена представниками римського права, була завершена завдяки створенню системи матеріального права, для якої характерний високий рівень узагальнення та наукової обґрунтованості.

Правові норми є різноманітними і їх прийнято класифікувати, тобто поділяти на різні види з огляду на сферу людської поведінки, яку вони регулюють. Науково обґрунтована класифікація дає можливість систематизувати великий масив правових норм, будувати чітку систему права. З огляду на предмет нашого дослідження ми схильні до загальноприйнятої класифікації норм права із розгортанням таких характеристик [7, 159]:

- а) за функціями, які виконують:
- регулятивні норми, тобто такі, що спрямовані безпосередньо на регулювання поведінки людей, надаючи учасникам суспільних відносин права і покладаючи на них обов'язки;
 - охоронні, які спрямовані на регламентацію міри правової відповідальності, специфічних державно-примусових засобів захисту суб'єктивних прав.
- б) за характером правил поведінки:
- зобов'язальні, що встановлюють обов'язковість певних позитивних дій;
 - забороняючі, що констатують заборону певних дій,
 - уповноважуючі, які надають учасникам право на здійснення певних позитивних дій для задоволення своїх інтересів.
- в) за методом правового регулювання:
- заохочувальні, які надають іменем держави певних видів заохочування (нормативні приписи про премії, ордена, медалі);
 - рекомендууючі, які диктують бажані державою варіанти регулювання суспільних відносин;
- г) за ступенем категоричності:
- диспозитивні, які діють тоді, коли угодою між сторонами не встановлено іншої поведінки;
 - імперативні, викладені категорично, коли ініціатива учасників пов'язана з їх підзвітністю.

Якщо існує зовнішня система побудови норм, то повинна існувати і її внутрішня структура – засіб організації змісту правила поведінки, який міститься в нормі. Таке правило поведінки можливо уявити у вигляді структурних елементів, які послідовно розкривають зміст норми права:

- гіпотези, що вказує на такі життєві обставини, при наявності або відсутності яких норма права вводиться в дію та є необхідним елементом структури, котрий обумовлює обов'язковість наступного елементу;
- диспозиції, що в свою чергу, вказує на правило поведінки, якого мають додержуватись учасники правовідносин. Це стрижень юридичної норми, її серцевина, модель правомірної поведінки;

- санкції – завершальний структурний елемент, що містить вказівку на неблагополучні наслідки, які виникнуть в разі порушення диспозиції. Таке поняття санкції видається логічним із позитивно-правової точки зору. Але з точки зору філософського та соціологічного підходів під санкцією слід розуміти не тільки негативні явища (покарання, засудження), але і позитивні наслідки (заохочення, похвалу) за соціально корисну поведінку.

Продовжуючи аналіз норми права в значущому для теми дослідження аспекті, варто виокремити такі її особливості:

- містить опис основних ознак акту поведінки (т. зв. матеріальний зміст);
- передбачена в нормі модель поведінки сформульована не пасивно: правова норма вказує на відношення держави до даної моделі і, відповідно, приписує, дозволяє, чи забороняє описану в ній поведінку (т. зв. юридичний зміст);
- майже кожна правова норма закріплює не одну, а декілька моделей поведінки, що регулюється правом. Таким чином, у нормі закріплена модель не стільки індивідуального акту, скільки взаємодії осіб і колективів [8, 51].

Місце норми права в механізмі аксіологічно-нормативної детермінації поведінки особи як складової нормативної детермінанти, розглянуте в юридичній літературі достатньо ґрунтовно. Зокрема, пропонується його поділ на два основних компоненти серед яких:

- закріплена в нормі модель бажаної (допустимої) поведінки усвідомлюється і реалізовується суб'єктом без будь-якого примусу;
- диспозиція норми неотримується (порушується), як наслідок, виникають охоронні правовідносини з приводу покарання правопорушника та відновлення порушених інтересів [9, 43].

З огляду на це, специфічне завдання норми в механізмі аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи полягає в тому, щоб:

- визначити загальне коло людей, на які вона поширює свою дію;
- встановити зміст суспільних відносин (зміст поведінки суб'єкта), а також об'єкти правовідносин;
- визначити обставини, за яких особа має керуватися цим правилом поведінки;

– розкрити саме правило поведінки вказівкою на права та обов'язки учасників відносин, що регулюються, характер їх зв'язку між собою, а також державно-примусові заходи, що застосовуються до осіб у разі невиконання ними юридичних обов'язків [1, 248].

Попри те, аби достовірно проаналізувати всі можливості впливу норми права на поведінку особи слід вказати на необхідність розгляду правової норми через текстологічний і фізичний; психологічний і духовний зрізи.

Як пише В. А. Бачинін право накреслює нормативний кордон, своєрідну демаркаційну лінію, що відокремлює цивілізованість від нецивілізованості, належне від неприпустимого. Цей нормативний кордон міститься в юридичних текстах [10, 488].

Відтак, мова закону – не довільна і допоміжна форма правового мовлення, не закостенілий текст, це – посередник правовідносин, виразу правової позиції держави, збудник правового мислення, регулятор правової поведінки тощо. Твердження, що закон є текстом, дозволяє нам розглядати його як вербального координатора, регулятора та контролера правової поведінки соціального суб'єкта зокрема, так і суспільних відносин у цілому. При цьому слід акцентувати, що мова, якою написаний закон, вирізняється абсолютною функціональністю, зорієнтованістю виключно на сферу правовідносин. Мова закону забезпечує переконаність у його непогрішності, відсутності хиб і вад, унеможливує будь-яку полеміку щодо висловлених у ньому правових вимог, що сприяє стабілізації та поведінковій рефлексії правового оточення соціальним суб'єктом [11, 25].

Окрім цього, мову закону слід вважати закритою, тобто такою, що не показує і не пояснює, а доводить до відома рішення, позицію, наказ; і там, де вона визначає, визначення стає відокремленням добра від зла, вона беззаперечно встановлює правильне і неправильне, утверджує одну цінність як основу іншої [12, 64].

Що стосується фізики закону, то нею, на нашу думку, є сукупність даних про його структуру як нормативно-правового акта, його особливі ознаки, характеристики, властивості та специфіку руху тощо. Вона розглядає будову, загальні властивості та закони руху матерії, забезпечує дієвість процесів розвитку закону, способи його функціонування як регулятора суспільних відносин.

Фізика закону є сукупністю даних про його структуру як нормативно-правового акту, його особливі ознаки, характеристики, властивості та специфіку руху, що виражається у способі функціонування та процесах розвитку. Таким чином, вона розглядає текст норми як сукупність чітко організованих, граматично системно поєднаних лінгвістичних елементів, кожен із яких виконує певні функції [11, 86].

Психологізм та духовність закону є надзвичайно важливими аспектами в контексті аналізу норми права, здатними виразити його природний зміст. Даний аспект має особливість розкриватися через так званий зворотній зв'язок, коли під його впливом, соціальний суб'єкт формує власну складну морально-правову систему, відчуває потребу інтелектуального самооцінювання власної правової поведінки, здійснює її кореляцію щодо інших людей, коригує свою поведінку та життєдіяльність.

Як зазначає О. М. Балинська, мова закону розрахована не на спеціаліста-правосприймача, а на кожного дієздатного і правоздатного громадянина як носія правової культури і активного учасника правовідносин. Соціальний суб'єкт виокремлює “цікаві” для себе моменти закону, поєднує їх за тематикою, сферою застосування, важливістю у так звану законодавчу мережу, що впливає на його правовий світогляд (ідеологію), враховуючи власні правові ціннісні орієнтири, тим самим виступаючи своєрідним інтерпретатором закону [1, 257]. Користуючись універсальними засобами пізнання (вербальний апарат, логіка, граматики) суб'єкт пропонує власне бачення того, що відбувається, пропонує продукт власного сприйняття, власного мислення, своєї особливої розумової діяльності, тим самими “оприроднюючи” норму позитивного права.

Згадаймо також і те, що, як вже зазначалося вище, правова норма не здійснює прямого, безпосереднього впливу на поведінку конкретної особи. Окремий індивід може не володіти інформацією щодо розміщення її точних координат у площині законодавства, більше того, й не здогадуватися про існування її як такої. Попри те, за посередництвом правової свідомості – синтезованого комплексу юридичної ідеології, психології та настанов, попередньо сформованого засобами соціалізації та правового виховання, – норма права так чи інакше на-

буває фізичного виразу в актах її реалізації, тобто, діях осіб, становлячи собою правомірну або ж протиправну поведінку.

Таким чином, суттєвий вплив на процес матеріалізації правових норм здійснює громадська свідомість, під якою розуміється виражене у вигляді конкретних понять, суджень та висновків відношення соціальних груп до тих чи інших явищ та процесів суспільного життя, які торкаються загальних інтересів.

Духовна ж складова норми права є запорукою створення ефективного та справедливого регулятора.

Духовність – це персоналізований компонент в структурі особистих мотивів двох ключових потреб: ціннісної потреби пізнання і соціальної необхідності жити, діяти для суспільства. Вона синхронізує природне та позитивне право, втілене в законі, робить його мобільним, гнучким і пристосованим до законів природи та здорового глузду; розвиває правотворчу сутність людини та людинотворчу сутність права.

Відтак, одухотворений закон – запорука формування правового світогляду на засадах справедливості [13, 145].

Проаналізувавши норму права з точки зору її структури та змісту, спробуємо з'ясувати, яким чином вона матеріалізується в поведінці людей. Впровадження в практику зразків поведінки, які формують зміст права, відбувається шляхом його реалізації, тобто реалізації правової поведінки його носіїв.

Реалізація норм права – впровадження постулатів та їх матеріалізації у практиці людської поведінки (діяльності) суб'єктів права; реалізація виняткової правової поведінки. Як особливий юридичний процес її можна розглядати з об'єктивного та суб'єктивного боку, де об'єктивний передбачає виконання правомірних дії у строки та терміни, передбачені законом, а суб'єктивний – становить собою відношення суб'єкта до правових вимог і стан його волі в момент вчинення дій, що встановлюються правом [14, 164].

Реалізація норм права завжди пов'язана з правомірною поведінкою людей, тобто такою, що відповідає правовим приписам. В одних випадках це активні позитивні дії (використання права, виконання обов'язків), в інших – це бездіяльність (утримання від протиправних дій).

Різноманіття у реалізації норм права зумовлене розмаїттям змісту і характеру суспільних відносин, засобів правового регулювання, специфікою змісту норм права, формою зовнішнього прояву поведінки тощо [15, 451].

Відповідно до характеру дій учасників правовідносин, способи реалізації норм права можна виокремити на:

- дотримання, для якого властиво утримуватися від дій, що заборонені нормами права. Дотримання є тією із форм реалізації правової норми, яка відображається в узгодженні особою правової поведінки відповідно до норм-заборон. Її особливістю є пасивність поведінки, тобто невчинення дій, що заборонені у нормі, виконання правової заборони (напр., дотримання тиші у нічний час доби).
- виконання є формою реалізації зобов'язальних норм права, що здійснюється в межах активних дій, які необхідно здійснювати незважаючи на своє бажання (напр., оплата за комунальні послуги) [15, 271]
- використання права, яке є формою можливого варіанту поведінки – суб'єктивним юридичним правом. Дана форма виявляється у використанні наданих прав за власним розсудом та бажанням. Вона полягає як в активній, так і в пасивній поведінці особи (напр., виборче право).

Це основні форми реалізації права, під час впровадження яких норми права втілюються у життя, завдяки безпосереднім діям суб'єктів.

Висновки. Отож як було зазначено вище, норма – первинна “клітина” у матерії позитивного права, правової системи в цілому. Вона є своєрідної мозаїкою, спектром, дифузиею рецептованих державою культурних та моральних норм, спрямованих на приведення в лад поведінки особи.

Феномен даної категорії обґрунтовується й тим, що норма права виступає посередником між діяльністю держави та організацією суспільних відносин; є основним засобом у структурі механізму правового регулювання та ключовою ланкою зв'язку в системі “право – свідомість – поведінка”. Такі судження дають підстави розуміти норму права в якості універсальної моделі правової поведінки особи, а акти її реалізації – рушієм для набуття нею матеріалізованого виразу.

Список використаних джерел

1. **Балинська О.** Проблеми теорії держави і права / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – 320 с.
2. **Івченко А. О.** Тлумачний словник української мови / А.О. Івченко. – Харків: Фоліо, 2002. – 543 с.
3. **Корольков А.** О понимании нормы в биологии и медицине / Антон Корольков. – М.: 1966. – 378 с.
4. **Бурлай Є. В.** Дуалізм “природного” та “позитивного” в праві як філософська проблема / Є. В. Бурлай // Проблеми філософії права, 2003. – № 1. – С. 83–85.
5. **Тарасов Н. Н.** Методологические проблемы юридической науки: монографія / Н. Н. Тарасов. – Екатеринбург, 2001. – 264 с.
6. **Комаров С. А.** Общая теория государства и права: учебник / С. А. Комаров – СПб.: Белый город, 2001. – 264 с.
7. **Ричков М. О.** Основы правознавства (курс лекцій у схемах) / М. О. Ричков. – Ірпінь, 2008. – 194 с.
8. **Толстой Ю. К.** К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л.: ЛГУ, 1959. – 247 с.
9. **Кудрявцев В. Н.** Избранные труды по социальных науках / В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1989. – 815 с.
10. **Бачинин В. А.** Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Харків: Фоліо, 1999. – 607 с.
11. **Балинська О. М.** Вербально-біхевіористська рефлексія правового виховання / О. М. Балинська // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: Серія Юридична. – 2008. – № 2. – С. 14–28.
12. **Балинська О.** Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія / О. М. Балинська. – Львів: ПАІС, 2008. – 212 с.
13. **Сливка С. С.** Філософія права: навчальний посібник / С. С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.
14. **Пилипенко В. Е.** Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ) / В. Е. Пилипенко. – К., 1993. – 294 с.
15. **Кельман М. С.** Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз: монографія / М. С. Кельман. – Тернопіль: Тернограф, 2007. – 152 с.

Анотація

Стаття присвячена аналізу проблематики формування правової поведінки особи через призму основного засобу правового регулювання – норми права. Питання розглянуто з точки зору мови, фізики, духовності та психології закону, в той час як права поведінка аналізується з точки зору основних форм правореалізації – дотримання, виконання та використання.

Annotation

The problems of legal behavior forming by the primary means of legal regulation is investigated in the article. Issues considered in terms of language, physics, psychology and spirituality of the law, while legal behavior is analyzed in terms of the basic forms of law realization – compliance, implementation and use.